

ΝΙΚΟΣ ΜΠΕΛΑΒΙΔΙΑΣ

Περί μνημείων και μνήμης: Οι υλικές πτυχές της ιστορίας

Το μνημείο είναι ένα υλικό τεκμήριο της ιστορικής αφήγησης. Διαφέρει λόγω της υλικότητάς του, από τη νοητική προφορική ή γραπτή ιστορία. Όμως, όπως ο γραπτός και προφορικός λόγος, έτσι κι αυτό μνημονεύει πρόσωπα, γεγονότα, εποχές, πρακτικές, τεχνικές. Φέρει επάνω του στοιχεία τα οποία δεν απαράπεμπτον μόνο στη στιγμή της δημιουργίας του, αλλά και σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, καθώς τα δεδομένα αυτά ενσωματώνονται τόσο στο ίδιο το υλικό σώμα του μνημείου όσο και στη συλλογική μνήμη της κοινωνίας.

Τι σημαίνει αυτό με απλά λόγια; Όταν δημιουργήσατε την ιστορία των αθηναϊκών κλασικών χρόνων, δείχνουμε τον Παρθενώνα. Για τη δόξα του Βυζαντίου αναφέραμε την Αγία Σοφία. Και για το μεγαλείο της αυτοκρατορικής Ρώμης πασατέμπουμε στο Κολοσσαίο. Σε αυτά τα σημεία συγρέουν εκατομμύρια άνθρωποι, και αυτά εικονοποιούν την αφήγηση του μαθήματος της ιστορίας στα βιβλία των μαθητών όλης της ανθρωπότητας. Δεν είναι μόνον τα συγκεκλιμένα μνημεία βεβαίως, αλλά αμέτρητα υλικά κατάλοιπα, σκορπισμένα σε όλο τον πλανήτη, που το καθένα διηγείται μία μεγάλη ή μικρή ιστορία ενός τόπου, ενός έθνους, ενός πολιτισμού.

Όσοο τα πράγματα δεν είναι πάντα τόσο αθώα, ούτε συμβαίνουν τόσο «ευθύγραμμα» όσο νομίζουμε. Μιλώντας λιγότερο αναλυτικά, πρέπει πρώτα να ξεκαθαρίσουμε πόσες διαφορετικές εκφάνσεις μπορεί να λάβει η έννοια *μνημείο*.

Μια υλική κατασκευή της μνήμης μπορεί να είναι ένας τάφος (μιάλλον ο αρχαιότερος τύπος ανθρώπινου έργου, με στόχο να διατηρηθεί τη θύμησή), ένας ναός ή ένα ιερό δένδρο των ξεχασμένων θρησκειών, ένα έργο τέχνης (π.χ. μια προϊστορική ψηφιδωτογραφία, ένα κλασικό γλυπτό ή ένας αναγεννησιακός πίνακας ζωγραφικής), μία ρωμαϊκή αψίδα θριάμβου, ένας ανδριάντας κάποιου σημαίνοντος προσώπου, ένα ανάκτορο, ένα σχολείο, ένα αστικό μέγαλο, μία πόλη, ένα εργοστάσιο, ένα τυπωμένο βιβλίο (π.χ. η Βίβλος του Πουτεμβέργιου), ένα πρωτοποριακό καλλιτεχνικά και τεχνικά φίλι σε σελιδόντ (π.χ. το έργο *Μετρόπολις* του Fritz Lang), ένα μικής τεχνικής, καλλιτεχνικής ή αρχιτεκτονικής αξίας αλλά υψηλής πολιτικής σημασίας έργο (π.χ. η στρατατασμομένη στο έδαφος οιδεγένια πύλη του Πλουτέχνειου στην Αθήνα ή ένα υτόλειμμα τοίχου από μπτετόν του Τείχους του Βερολίνου).

Εδώ θα μνήσουμε για αρχιτεκτονικά μνημεία, κτίρια, σνόλα, πόλεις. Αυτά είναι ίσως και τα μοναδικά μνημεία – αν όχι όλα, τουλάχιστον τα περισσότερο εξ αυτών – που δεν απτελούν μόνο εκθέματα προς θέαση ή επίσκεψη εκπαιδευτικού-τουριστικού χαρακτήρα (όπως π.χ. τα μουσεια και οι αρχαιολογικοί τόποι), αλλά και χώρους διαρκούς βίωσης πολλών χρήσεων. Εννοούμε μεταξύ άλλων αστικά μέγαλα, κατοικίες, δημόσια κτίρια, βιβλιοθήκες, θέατρα, πανεπιστήμια, θρησκευτικούς χώρους, κήπους, πάρκα, λιμάνια, σταθμούς τρένων, όπως και σύνολα συνολικών, οικισμών, πόλεων και τοπίων.

Οι διαφορετικές προσλήψεις ανά εποχές

Από τότε όλα αυτά θεωρούνται μνημεία άραγε; Μία συνοπτική επισκόπηση θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε ότι ο ορισμός και η αποδοχή της έννοιας του μνημείου διαφέρει από εποχή σε εποχή, από κοινωνία σε κοινωνία.

Το μνημείο με τη σημαίνει του διάσταση εισήχθη σταδιακά

ως έννοια μετά την εποχή του Διαφωτισμού (Sitte 1999). Είχε προηγηθεί η Αναγέννηση, η οποία επανέφερε στο φως τα κατάλοιπα της αργαιότητας, ανακαλύπτοντάς τα εκ νέου και αποκάλυπτοντας πως δεν ήταν τόσο σκότους και μαγείας – όπως οι κοινωνίες των πρωτοχριστιανικών αιώνων και του Μεσαίωνα τα είχαν ορίσει, επιλέγοντας πολλές φορές την καταστροφή τους. Έως τότε ο κοινός νους θεωρούσε μνημεία τα θαυμαστά και περίεργα, τα μεγά σύμβολα και τα σύμβολα της εξουσίας.

Παρακολούθώντας τις μεταλλάξεις στην Ελλάδα, παρατηρούμε, μέσω των περιγραφών και των κειμένων από τον 15ο αιώνα έως την ίδρυση του νέου κράτους, την πορεία της συλλογικής συνείδησης στον ορισμό της ιστορικότητας στον χώρο. Αυτό μερικώς κείμενα-σταθμούς του περιηγητισμού, όπως αυτά του Φλωρεντινού χαρτογράφου Cristoforo Buondelmonti του πρώιμου 15ου αιώνα (Legrand 1897· Τόλιας 2002), του Οθωμανού Τσελεμπή του 17ου αιώνα (Τσελεμπή 1994), του Γάλλου κόμη Choiseul-Gouffier του ύστερου 18ου αιώνα (Choiseul-Gouffier 1782) και του Άγγλου λόρδου Byron του 19ου αιώνα (Λόρδου Μπάιρον... 1996), μπορούμε να διακρίνουμε τις αλλαγές που συμβαίνουν: Φαίνεται πως οι αντιλήψεις για το τι είναι ιστορικό κατάλοιπο διαφοροποιήθηκαν βήμα το βήμα από την εποχή των συλλογών αξιοπορόσεκτων ή σταγίων αντικειμένων στις αυλές βασιλέων και ηγεμόνων (cabinets des curiosités) ή από την εποχή των μεγάλων και μνημείων, στους οποίους κατευθύνονταν καρβάνια πιστών προσηκνητών (για την αλλαγή αυτή σε σχέση με τα μνημεία του ελληνικού χώρου, βλ. συνοπτικά Σιμόπουλος 2001).

Μετά την εκκοσμίκευση του ευρωπαϊκού πολιτισμού, κατά τη διάρκεια του 19ου και νομίζω στον 20ό αιώνα, τα αρχαία κυρίως μνημεία τέχνης και αρχιτεκτονικής άρχισαν να προστατεύονται ως κοινά αγαθά (βλ. το κείμενο της Δ. Βουδούρη στον παρόντα τόμο). Όμως ήταν περισσότερο αισθητικά κερτήρια και ιδεολογικά στερεότυπα που καθόριζαν την αξιολόγησή τους,

όπως και τους τρόπους αντιμετώπισης και βίωσής τους. Επομένως, επιχειρώντας να κατανοήσουμε τη θέση των μνημείων στον σύγχρονο πολιτισμό, ως θυμιάστε πως ο ορισμός και η αποδοχή ενός μνημείου διαφέρει από εποχή σε εποχή, από κοινωνία σε κοινωνία.

Η σύγχρονη αντίληψη περί μνημείων

Ο ορθολογισμός και η επιστημονική κατηγοριοποίηση, τεκμηρίωση και αξιολόγηση είναι στοιχεία τα οποία προστέθηκαν στον τρόπο αντιμετώπισης των μνημείων στα σύγχρονα χρόνια. Η διεύθυνση της έννοιας της προστατευμένης μνημειακότητας συντελέστηκε κατά τον 20ό αιώνα και κυρίως στο δεύτερο μισό του.

Δύο ετάλλαξα, αν και με μεγάλη χρονική διαφορά, συνέδρια προσοδίδισαν τη σημερινή αντίληψη περί μνημείων. Το πρώτο έγινε στην Αθήνα το 1931 (Χάρτα της Αθήνας, βλ. «The Athens Charter for the Restoration...» 1931), και το δεύτερο 33 χρόνια αργότερα – κι ενώ είχε παρειβληθεί ένας καταστροφικός παγκόσμιος πόλεμος – στη Βενετία (Χάρτα της Βενετίας, βλ. International Charter for the Conservation...» 1964). Ακολούθησε η συνέλευση της UNESCO το 1972 και η διεθνής συμφωνία για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς, η οποία έθεσε πλέον τις βάσεις για ένα κοινά αναγνωρισμένο πλαίσιο από την παγκόσμια επιστημονική κοινότητα και τα κράτη («Convention Concerning the Protection...» 1972). Η τεράστια καταγραφή για την καταστροφή των μνημείων της Μεσοποταμίας και της Συρίας στις μέρες μας επιβεβαιώνει με δραματικό τρόπο ότι η παγκόσμια κοινή γνώμη δέχεται αυτό το πλαίσιο της οικουμενικότητας της αρχαιολογικής κληρονομιάς του πλανήτη, η οποία ωστόσο συνεχίζει να είναι εκτεθειμένη σε κίνδυνο.

«Φορτωμένα με ένα μήνυμα από το παρελθόν, τα ιστορικά

μνημεία των ανθρωπίνων γενών μένουν στο παρόν ως ζώσες μαρτυρίες των παλαιών παραδόσεων της εποχής τους», έγραψαν οι αρχιτέκτονες και τεχνικοί που συγκεντρώθηκαν στην Αθήνα το 1931 και συνέταξαν τη «Χάρτα για τα ιστορικά μνημεία». Και στη Βενετία, το 1964, όρισαν μέσω της δεύτερης Χάρτας πως μνημείο «δεν είναι ένα μοναδικό αρχιτεκτόνημα, αλλά επίσης το αστικό ή το αγροτικό πλαίσιο εντός του οποίου βρίσκεται το τεμνίγιο ενός συγκεκριμένου πολιτισμού, μια σημαντική πρόοδος ή ένα ιστορικό γεγονός...».

Ακολούθησε μια πλειάδα διεθνών συμφωνιών και διακηρύξεων, καθώς και η ίδρυση διεθνών οργανισμών, που κάλυψαν πλέον το σύνολο των ενοτήτων – τα αρχιτεκτονικά μνημεία, τις πόλεις-μνημεία, τα τοπία, τα βιομηχανικά και τεχνικά μνημεία και πολλά άλλα: ICOMOS (= International Council of Monuments and Sites, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>), TICCIH (= The International Committee for Conservation of Industrial Heritage, <http://ticcih.org/about/charter/>), DOCOMOMO (= International International Committee for Documentation and Conservation of Buildings, Sites and Neighbourhoods of the Modern Movement, <http://www.docomomo.com>).

Όμως, παρό τον θεσμικό και επιστημονικό προοδολογισμό και τη συνακόλουθη προσοαία της υλικότητας των μνημείων, συνεχίζει και στους πιο σύγχρονους πολιτισμούς να επιβιώνει η πλάνη αρχαϊκή διάστασή τους. Ένα προοικοννητάρι-αφιέωμα στην άκρη ενός επαγγελματικού δρόμου (εικόνα 1) δεν έχει ουδέμια θεσμική κατοχύρωση ή προσοαία, ουδέμια επιστημονική επένδυση. Όμως παραμένει και θα μείνει ανέγγιχτο λόγω του συλλογικού σεβασμού που συγκεντρώνει. Είναι ένα μνημείο in context (δηλαδή ενσωματωμένο στο πολιτιστικό περιβάλλον του), στο οποίο παρέχεται μια άτυπη «εθμική» προσοαία. Μνημείο είναι επίσης το θεσμικά προσοατευμένο (με βάση εξαιρετικά αυστηρούς νόμους) και επιστημονικά τεκμηριωμένο (με βάση επίσης αυστηρά μεθοδολογικά κριτήρια) κτίριο ή έργο τέχνης. Όταν συνταιριάζουν αυτά τα δύο, δηλαδή

Εικόνα 1. Προοικοννητάρι δίπλα στον δρόμο κοντά στη λίμνη Κάδλια της Θεσοαίας. Φωτ.: Ν. Μπέλαβλιας.

η «εθμική» και βαθύτερη διαχρονική πολιτιστική αναγνώριση με την επιστημονική και θεσμική προσοαία, τότε το μνημείο είναι πανίσχυρο. Τέτοια μνημεία είναι π.χ. ο Παρθενώνας της Αθήνας, η Κατέλα Σιστίνα της Ρώμης, τα τεμένη των τριών θρησκειών της Ιερουσαλήμ.

Περί αναπαρασάσεων ή Το παράδειγμα της σαγκοφάγου

Ας επιχειρήσουμε τώρα να διακρίνουμε τις διαφορετικές ποιότητες που παραμένουν κρυμμένες πίσω από την αρχαϊκή εικόνα ενός μνημείου. Απλοποιώντας την ανάλυση, ως δεχθούμε ότι το ίδιο το μνημείο αποτελεί τεμνίγιο της στιγμής που το γέννησε. Ταυτίζεται με αυτήν μέσω της παραγωγικής μορφής του, καθώς είναι άμεσο προϊόν της ιστορικής συγκυρίας, του

ιστορικού momentum στο οποίο αναφέρεται ή –και εδώ πρέπει να στρέψουμε– το οποίο *αναπαύεται*.

Το υλικό πλαίσιο (κτίριο, κατασκευή, κέλνφος, τόπος) εντός ή επί του οποίου έλαβε χώρα ένα ιστορικό συμβάν, όταν μνημοποιείται, διασχίζει τον χρόνο ως χρονοκάψουλα. Αυτό το υλικό κατάλοιπο, όσο μικρό ή μεγάλο σε μέγεθος κι αν είναι, έχει μετασχηματιστεί πλέον στην κοινή συνείδηση και έχει ταυτιστεί με την ιστορική στιγμή και το γεγονός που το γέννησε. Το κατάλοιπο τείνει ταυτόχρονα να *υπάσχει το ίδιο* με υλικό τρόπο και να *αποδεικνύει την ύπαρξη* μιας συγκεκριμένης ιστορικής στιγμής, ενός προσώπου, ενός γεγονότος. Τότε βιώνεται πλέον *συλλογικά* ως μνημείο.

Ωστόσο το ίδιο συμβάν μπορεί να απεικονίζεται σε ένα σύμπερισμα τέχνης, ένα άγαλμα, ένα κτίριο, μια κατασκευή που δημιουργήθηκε «εις μνήμην» του λίγο αργότερα, δηλαδή ως μια μεταγενέστερη αφήγηση (αν και γενικά σύγχρονη της εποχής του και της αντίστοιχης κοινωνίας), με σκοπό να *παρατείμει* στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή – όπως π.χ. μία αψίδα θριάμβου η οποία αφηγείται μια μάχη ως θριαμβικό συμβάν και ως κτίση ταυτόχρονα. Αυτές οι εκ των υστέρων κατασκευές που μνημοποιούν ένα συμβάν προοιμιάβρονται κατά κανόνα ως αυθεντικά τεκμήρια του συμβάντος, παρότι το συμβάν έχει ξαναγραφτεί με το χέρι του γλύπτη ή του αρχιτέκτονα, ο οποίος απέδωσε υπό το δικό του πρίσμα (αμέσως ή λίγο αργότερα) το ιστορικό γεγονός.

Θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε αυτή τη σημαπτική διάκριση ανάμεσα στο αυθεντικό υλικό έργο και στην εκ των υστέρων κατασκευή της υπόμνησης του ανατρέχοντα στις καταβολές του πολιτισμού – στους τύμβους, στις πυραμίδες και σε άλλα ταφικά μνημεία. Ας χρησιμοποιήσουμε το παράδειγμα μιας μεσαιωνικής σαγκοφόνου. Το εσωτερικό της κρύβει τα αόρατα από το δημόσιο βλέμμα υλικά έργο ενός νεκρού, ως πούμπε. ηγεμόνα. Το εξωτερικό της αποτελεί τη γλυπτή εξωραϊσμένη αναπαράσταση του ίδιου σώματος, συχνά

στην ίδια θέση –ως νεκρού–, με τα σύμβολα του τίτλου του, το έμφος, το διάδημα, τα πολύτιμα γούρα. Η αναπαράσταση αυτή καλύπτει το πραγματικό περιεχόμενο του οποίου τη μνήμη διακονίζει. Το σώμα που μνημονεύεται είναι πλέον η γλυπτή στην πέτρα αναπαράστασή του, επάνω και γύρω από τα αόρατα, σφραγισμένα αιωνίως υλικά κατάλοιπα τα οποία κρύβει η σαγκοφόνος.

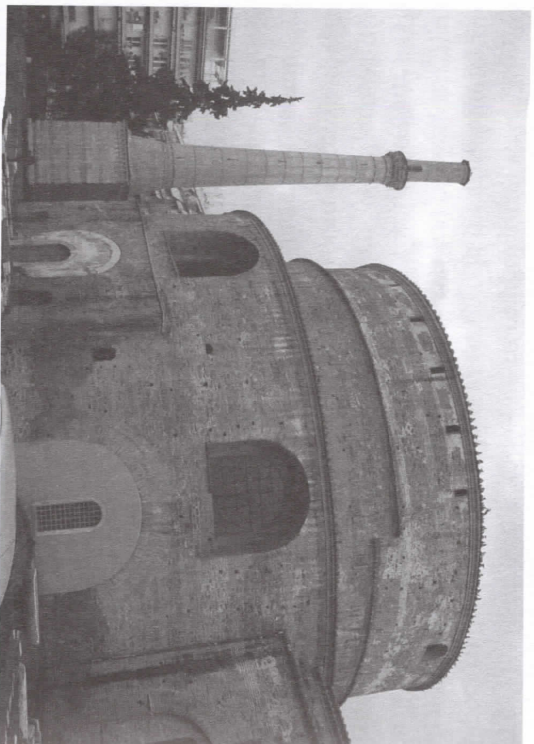
Έτσι μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι το μνημείο είναι είτε μία αυθεντική υλική υπόμνηση είτε μία ισχυρότερη και μεταγενέστερη κατασκευή προκειμένου να διασωθεί η φθαγτή υπόμνηση.

Η αφήγηση, η προόληψη και το βίωμα

Ακολουθώντας τον πιο πάνω συλλογισμό, προκύπτει ότι το μνημοποιημένο υλικό έργο (είτε στην αυθεντική μορφή του είτε στην εκ των υστέρων κατασκευή του) αποτελεί την υλική παράμετρο της ιστορικής αφήγησης, και αυτό τη διαφοροποιεί από τη νοητική προφορική ή γραπτή αφήγηση της ιστορίας.

Ένα μνημείο αφηγείται διά των υλικών καταλοίπων ανάμνησης την ιστορία προσώπων, γεγονότων, εποχών, πρακτικών, τεχνικών και τεχνών. Όμως το βίωμα αυτής της αφήγησης ή η ευθύγραμμη πορεία της δεν είναι αυτονοήτη.

Το μνημείο αλλάζει ταυτότητα, αλλάζει χρήση, αλλάζει συμβολισμούς. Πολλές φορές η παρουσία του στο αστικό περιβάλλον μπορεί να αποτελεί το κυριότερο χαρακτηριστικό της ταυτότητάς του. Το αρχιτεκτονικό μνημείο της Ποτόνας στη Θεσσαλονίκη αποτελεί ένα καλό παράδειγμα για τη διεξένηση αυτήν των χαρακτηριστικών (εικόνα 2). Η ταυτότητα του μνημείου αλλάξε πολλές φορές: Υπήρξε ρωμαϊκό αυτοκρατορικό μασοαείο του 4ου αιώνα μ.Χ., παλαίσθηροιστιανικός ναός λίγο αργότερα, ισλαμικό τέμενος από τον 16ο αιώνα, εκ νέου ελληνηκό χριστιανικό μνημείο από την ένταξη της Θεσσαλονι-

Εικόνα 2. Η Ποτόντα της Θεσσαλονίκης, ένα ρωμαϊκό, παλαιοχριστιανικό, οθωμανικό μνημείο και σήμερα μνημείο της UNESCO, διαχρονικό τοπίο της πόλης. Φωτ.: Ν. Μπελββίας.

κής στο ελληνικό κώδικος έως τη δεκαετία του 1950, και σήμερα ατο-ιεροποιημένο πολιτιστικό μνημείο της Θεσσαλονίκης, εντάγμένο στον κατάλογο της UNESCO (είναι μάλιστα ενδεικτικό της επίλεκτικής χρήσης μίας εκ των ταυτοτήτων του μνημείου έναντι άλλων ότι η Ποτόντα κηρύχθηκε μνημείο Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς το 1988 μετά από πρόταση του ελληνικού υπουργείου Πολιτισμού ως μέγος του συνόλου των «Παλαιοχριστιανικών και Βυζαντινών Μνημείων Θεσσαλονίκης», http://odysseus.culture.gr/h/3/gh5330.jsp?obj_id=9141). Δύο μόνο στοιχεία παραμένουν σχετικά αναλλοίωτα στη διάρκεια της ζωής της Ποτόντας. Το πρώτο είναι η σταθερά αναγνωρίσιμη βαριά κυλινδρική δομή της με τη θολωτή στέγη (δηλαδή η βασική αρχιτεκτονική μορφή), στην οποία έγιναν κατά καιρούς προ-σθήκες ή αφαιρέσεις επιμέρους στοιχείων ανάλογα με τη χρήση· το δεύτερο είναι η διαρκής, επί 16 αιώνες, λειτουργία του μνη-

μειου ως εντυπωσιακού διαχρονικού τοπίου του κέντρου της πόλης. Αυτά τα δύο στοιχεία, η επιβλητική δεσπόζουσα μορφή και η κεντρική θέση, επέβαλαν τη Ποτόντα ως ένα σημείο του οποίου η μνημειακότητα βιώνεται διαρκώς, ανεξαρτήτως των προσαλήψεων της και ανεξαρτήτως των ιστορικών μαγισμάτων που μεταφέρει ως μνημείο – οι οποίες μπορεί και να αγνοούνται εντελώς από αυτούς που το γνωρίζουν, το επισκέπτονται, ινσφαγούνται σε αυτό.

Μνημεία και πόλεις

Η ιδιαίτερη σχέση ιστορικών τόπων και αρχιτεκτονημάτων με τις ζώσες πόλεις που τα περιβάλλουν διεγερνήθηκε συστηματικά τις δεκαετίες του 1960 και 1970. Δεν είναι βεβαίως τυχαίο ότι η μέετη και θεωρητική τεκμηρίωση της συγκεκριμένης δια-χρονικής σχέσης έλαβε χώρα σε τόπους πλούσιους σε σχετικά παραδείγματα, κυρίως στην Ιταλία, όπου οι πόλεις συγκεντρούνται από επάλληλες ορατές στρώσεις αστικών καιμβάδων της ιστορίας. Τέτοιες πόλεις, που χαρακτηρίζονται από διαχρονία κατάλοιπων με διαρκείς, ζώσες και συνυπάρχουσες χρήσεις, αντιμετωπίστηκαν ως αστικά πάλιψηστα, μνημειακά αλλά και ζώντα εν συνόλω. Είναι σε πόλεις όπως η Ρώμη, η Σιένα, η Λούκα, καθώς επίσης και στο κροατικό αλλά άλλοτε ρωμαϊκό Σπλιτ, όπου παδάτια, ναοί, θέμεις, αμφιθέατρα, φόρα (αγορές και τόποι συνάθροισης) συνεχίζουν να ζουν εντός του πολεοδομικού ιστού και να τον υπεραυθορίζουν, όχι ως περιφραγμένα, αποστερωμένα *αρχαιολογικά μνημεία*, αλλά ως ενεργοί, διαρκώς εν χρήση *αστικά χώροι* διαφόρων χρονοκοιτητων και συνεχών ανανοηματοδοτήσεων (Rossi 1991). Στα καθ' ημάς, παόότι κατά καιρούς βίαιες εκκαθαρίσεις μνημείων των βυζαντινών και οθωμανικών χρόνων κατέστρεψαν πολλά από τα ιστορικά ίχνη στον χώρο (Karidis 2014), σε αρκετές περιπτώσεις έφτασαν στον 21ο αιώνα ζώσες πολεοδομικές στρώσεις διαφωρετι-

κών ιστορικών φάσεων σε πόλεις όπως η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα, η Ρόδος και η Κέρκυρα. Εκεί ανακαλύπτηκαν ένα γομαϊκό ωδείο ως σύγχρονο θέατρο, ένα βυζαντινό εκκλησάκι ως τόπο λατρείας, ή ακόμη βυζαντινές οχυρώσεις, ιπποτικά και βενετσιάνικα κτίρια να επιβιώνουν ως λειτούργια τμήματα των σημερινών πόλεων.

Σε αυτό το σημείο έχει ενδιαφέρον να δούμε τη σχέση του αστικού χώρου με τα μνημεία που είναι ενσωματωμένα σε αυτόν. Πώς τον σημαδεύουν; Πώς ιδεολογίες οι οποίες συγκρότησαν τον σχεδιασμό και την κατασκευή του χώρου τα επιβλάλουν ή όχι; Ανεκάθεν τα μνημεία λειτουργούσαν, εκτός από χωρικά σύμβολα, και ως εργαλεία οργάνωσης και σχεδιασμού του δημόσιου χώρου. Για παράδειγμα, από τη σχέση των κέντρικών ναών της Ευρώπης με τις πλατείες και την οργάνωση των συνοικιών μπορούμε να έχουμε μια καλή εικόνα της αλληλεπίδρασης μνημείου και χώρου της πόλης.

Εδώ όμως ανακύπτουν και άλλα ερωτήματα: Ποια μνημεία επιλέγεται να σημάνουν τον χώρο; Τι κάνει τις κοινωνίες να καθαιρούν κάποια και να αναδεικνύουν κάποια άλλα; Η διαδικασία εξέλιξης κάποιων κατηγοριών κτιστών τεχνιτών της ιστορίας – μια πρακτική πολύ παλιά και συνάμα τόσο σύγχρονη – συνιστά μια «κάθαρση» της ιστορίας από όσες πτυχές της θεωρούνται κατά καιρούς ανεπιθύμητες ή μη ενδιαφέρουσες, σύμφωνα με τις εκάστοτε τρέχουσες αντιλήψεις. Στην Ελλάδα θα συναντήσουμε πάμπολλες περιπτώσεις ανάλογων εκκαθαρίσεων. Εκτός από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, η Ρόδος είναι μία τέτοια περίπτωση. Κατά την Ιταλοκρατία στην πόλη, αλλά και στο υπόλοιπο νησί, οι ανασκαφές και συντηρήσεις μνημείων στόχευαν στην ανάδειξη ενός κατασκευασμένου λατινικού παρελθόντος. Για τον σκοπό αυτό ετελέγησαν συγκεκλιμένα τεκμήρια (π.χ. ναοί, κτίρια και οχυρώσεις) ως κτιστά ίχνη ή πλήρεις ανακατασκευές τους (όπως το Παλάτι των Ιπποτών), τα οποία ανέδειξαν μια πολιτικά προσαρμοσμένη ιστορία (Καρατζάς 2015).

Καθίοντας αυτές τις σκέψεις, πρέπει να συμπληρώσουμε τον καταλυτικό γόλο του *τεχνικού* – του αρχιτέκτονα και του αρχιπόλου – στην καταστροφή ή στην ανάδειξη, στη στοχευμένη προς τη μια ή προς άλλη κατεύθυνση αναστήλωση, η οποία θα αποκαλύψει ή θα συσκοτίσει, θα βοηθήσει στην κατανόηση ενός μνημείου ή θα το αλλοιώσει. Σχολές ολόκληρες και ένας άγραφος επιστημονικός διάλογος ανάξιοι τον τις «ορθές» μεθόδους. Αλλά και αυτές αλλάζουν μαζί με τις εποχές και τις ιδεολογίες.

Από την *κάθαρση* στην *επιστροφή της ιστορίας*

Παρακολουθώντας την πορεία της ελληνικής αρχαιολογίας, μπορούμε να διακρίνουμε αυτές τις διακυμάνσεις και τις αλλαγές προσαρμοσμένων. Στην αρχή, τη δεκαετία του 1830, κατά την ίδρυση της νέας Αθήνας, ενδέχεται μόνο το παρελθόν της *κλασικής* ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας. Κατεδαφίστηκαν πολλά βυζαντινά και οθωμανικά μνημεία της πόλης προκειμένου να αποκαλυφθούν τα υποκείμενα αρχαιολογικά στοιχεία της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας ή να κτιστούν νέες κατασκευές.

Αργότερα, στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, η ιδεολογική στροφή προς τον «συνεχόμενο», σχεδόν από καταβολής κόσμου, ελληνοχριστιανικό πολιτισμό αναβίβασε τις βυζαντινές αρχαιότητες στο πάνθεον των διατηρούμενων μνημείων. Όμως όχι όλες. Δεν ενδέχεται κατασκευές, εργαστήρια, δρόμοι. Το βυζαντινό παρελθόν απεικονιζόταν κυρίως μέσω των έργων τέχνης και των μνημειωδών κτιρίων. Η αρχαιολογία του ελληνικού Μεσαίωνα ταυτίστηκε εντυπωσιακά με τη χριστιανική αρχαιολογία μέσω πληθώρας θρησκευτικών μνημείων, ναών και εικόνων. Χαρακτηριστικό αυτής της προσέγγισης είναι η συνεχής επιστημονική εμβάθυνση στην αγιο-εικονογραφία και τη ναοδομία. Αντιθέτως, αγνοήθηκε η «μεγάλη» αρχαιολογία των

πόλεων, των δικτύων, τα τεκμήρια του βίου των ανθρώπων. Η υστέρηση, τουλάχιστον μέχρι πριν από λίγα χρόνια, της ελληνικής μεσαιωνικής αρχαιολογίας σε σχέση με την αντίστοιχη ευρωπαϊκή αποκαλύπτει αυτό το κενό. Με τον καιρό δίπλα στα βυζαντινά άρχισαν να γίνονται αποδεκτά και τα ενετικά και οθωμανικά μνημεία – επιμένοντας όμως με «εθνικά ορθά» πρόπο να τα ονομάζουμε (τουλάχιστον σε ένα υπηρειακό πλαίσιο) «μεταβυζαντινά», χαδακτηρίζοντας με τον όρο αυτόν συλλήβδην και ανιστόρητα έξι επτά αιώνες ιστορίας.

Αργιές δεκαετίες μετά την «ανακάλυψη» των μνημείων του Βυζαντίου ακολούθησε η αποδοχή των νεότερων μνημείων. Σημαντικό ρόλο σε αυτό έπαιξε η μεγάλη διεθνής επιστημονική στροφή η οποία εγκατέλειψε τον ιστορικό ακαδημαϊσμό του 19ου αιώνα στην αρχαιολογία και την τέχνη. Η «παραδοσιακότητα», ο «λαϊκός» πολιτισμός, οι οικισμοί, τα κτίδια και τα τεχνουργήματά του άρχισαν να αναγνωρίζονται ως αξίες από κάποιους διανοούμενους –μεταξύ αυτών, από ποιητές όπως ο Πύργος Σεφέρης ή από Έλληνες και ξένους μεγάλους αρχιτέκτονες του μοντέρνου κινήματος– ήδη κατά τον Μεσοπόλεμο. Καθιερώθηκαν όμως ως αγνά άξια προς διάσωση πολύ μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Τότε ο Fernand Braudel (1988) μίλησε για τη σημασία του υλικού πολιτισμού, ανακάλυψε η «ταπεινή ιστορία» της καθημερινής ζωής, ο Claude Lévi-Strauss (2000) και ο Amos Rapoport (2000) ανέδειξαν αξίες που κρύβονται σε ό,τι μέχρι πρότινος θεωρούνταν «πρωτόγονο» και «άτεχνο». Στην Ελλάδα αυτό το ρεύμα εδραιώθηκε με τη Μεταπολίτευση του 1974.

Τα παλιά χωριά και κοινοτόλεις της υπαίθρου, τα νεοκλασικά και βιομηχανικά αρχιτεκτονήματα και εγκαταστάσεις των πόλεων του 19ου αιώνα, κατά την περίοδο της γήρανσής τους πλέον, στη μεταπολεμική Ελλάδα συμβόλιζαν την οπισθοδρόμηση και δεν θεωρούνταν άξια προς διατήρηση ίχνη. Μόνο μετά τη λάβαρα της ανεπιταροχής των δεκαετιών του 1960 και 1970, κι αφού πρώτα είχαν καταστραφεί στο μεγαλύτερό τους

μέρος οι νεοκλασικές ελληνικές πόλεις, τα νεοκλασικά αρχιτεκτονήματα έγιναν αποδεκτά ως αναγνωριζόμενα, προστατευόμενα μνημεία των πόλεων. Παράλληλα ο τουρισμός ανέδειξε τους παραδοσιακούς οικισμούς ως προϊόντα, επιβάλλοντας τη διάσωση τους. Τελυταία τέχνα της μνημειοποίησης αποτέλούν τα βιομηχανικά κτίδια, τα οποία άρχισαν να περιλαμβάνονται στους καταλόγους νεότερων μνημείων στο τέλος του 20ού αιώνα και να διασώζονται μέσω άλλου επιτυχών και άλλοτε αποτυχημένων επαναχορήσεων.

Κλείνοντας αυτήν την ενότητα, αξίζει να σημειώσουμε μια σημαντική, αν και όχι ανεξήγητη, απορία: Ποθενά δεν θα συναντήσουμε ένα ολκιμικό μνημείο του Μεσαίωνα ή ένα αββατικό μνημείο των νεότερων χρόνων – παρότι η ολκιμική κληροδοσία, ξεχασμένη και διατηρούμενη μόνο στα χιλιάδες τοπωνύμια και μικροτοπωνύμια της ελληνικής ενδοχώρας, όπως και η μεταγενέστερη αββαντική, παρούσα ακόμη ως τοπικός πολιτισμός στην Αττικοβωιωτία και στα νησιά του Αργοσαρωνικού, αποτελούν ιδιαίτερα σημαντικές πτυχές της ιστορίας του τόπου, της εξέλιξης και της ταυτότητας της κοινωνίας μας.

Απομνημειοποίηση και επαναμνημειοποίηση

Ένα εξόχως διδακτικό παράδειγμα της σχέσης των μνημείων με τις πόλεις και των κατά καιρούς επιλογών και των αντιστοίχων τους προσφέρει η πόλη του Ναυπλίου, μια πόλη όπου τα κινδύαχα στην εικόνα της ιστορικά κατάλοιπα ήταν ενετικά και οθωμανικά: τζαμί, λουτρό, οχυρώσεις, διοικητικά κτίδια. Ας παρατηρήσουμε τρεις κριτικές παρεμβάσεις στην αρχαιολογία της πόλης.

- Το Μεγάλο Τζαμί, το αρχαιότερο της πόλης στο κέντρο της, απο-εργοποιήθηκε και απομνημειοποιήθηκε. Κατεδαφίστηκε το ισχυρότερο στο αστικό τοπίο θρησκευτικό του σύμβολο, ο μιναρές, ενώ το ίδιο το τζαμί μετατράπη σε αποθήκη και στη συνέχεια σε κινηματογράφο ταινιών υποκουλτούρας.

• Οι οχυρώσεις και οι στρατιωτικές εγκαταστάσεις της Ακροναυπλίας λειτουργούσαν ως φυλακή. Στη συνέχεια τμήματά τους καταδαφίστηκαν. Στη θέση τους κτίστηκε ένα σύγχρονο κλασικό ξενοδοχείο («Ξενία»). Οι οχυρώσεις έπαιξαν τον ρόλο του γραφικού φόντου στη νέα αρχιτεκτονική.

• Οι παράκτιες οχυρώσεις, η τάφος και η πεδύτεγγη Πύργα της Θάλασσας με την κινητή γέφυρα καταστράφησαν. Στη θέση της τάφου στηρίχκε ένα αστικό πάρκο. Σε περίοπτη θέση δίπλα του βρίσκεται το νεοκλασικό δικαστικό μέγαρο της πόλης και ο ανδριάντας του πρώτου κυβερνήτη της Ελλάδας Ιωάννη Καποδίστρια.

Δεν έχουν σημασία οι ακριβείς χρονολογίες, αλλά ότι αυτά συνέβησαν χονδρικά, με διαφορετικές αλλά συνεχόμενες επιμβάσεις, από το 1830 έως το 1970. Ουδείς από τις τρεις αυτές παρεμβάσεις δεν θα μπορούσε να γίνει σήμεγα. Ούτε ο ευτελής του τεμένους, ούτε η κατασκευή ενός νέου ξενοδοχείου επάνω σε μια φρουριακή ακρόπολη, ούτε η καταδάφιση της εμβληματικής πόλης μιας ιστορικής πόλης. Ο λόγος των καταστροφών δεν ήταν η άγνοια ή η έλλειψη τεκμηρίωσης των ιστορικών μνημείων. Το αντίθετο! Με πλήρη επίγνωση και με κρατικές πρωτοβουλίες «καθαρίστηκε» εν μέρει η πόλη από σημεία τα οποία δεν υπήρχε βούληση να διατηρηθούν ως μνημεία. Άλλα εξίσου σημαντικά στοιχεία της ιστορίας, όπως το Τζαμί της Εθνοσυνέλευσης, το ενετικό Διοικητήριο, το Παλάμιδι με τον γόλο του στην Ετανάσταση και το θυλάκι κελί του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη διασώθηκαν και ενσωματώθηκαν ομαλά στην ιστορική εικόνα του Ναυπλίου.

Ως εδώ τα πράγματα είναι συνηθισμένα. Άπειρες τέτοιου τύπου παρεμβάσεις υλοποιήθηκαν σε ελληνικές πόλεις. Το ενδιαφέρον αρχίζει στις μέρες μας, όταν και συνέβησαν δύο νέες πρωτοβουλίες:

• Το Μεγάλο Τζαμί αποκαθάρθηκε εν μέρει από την όντως βάνωση παλαιά επανάχρησή του (εικόνα 3). Είναι πλέον πολιτιστικό κέντρο, συντηρημένο και προστατευμένο μνημείο, και

Εικόνα 3. Το οθωμανικό Μεγάλο Τζαμί στην πλατεία Συντάγματος του Ναυπλίου ως χώρος πολιτιστικών εκδηλώσεων. Φωτ.: Ν. Μπελάβλιας.

συνοδεύει τα άλλα δύο σημαντικά αρχιτεκτονήματα, το Τζαμί της Εθνοσυνέλευσης και το Διοικητήριο, στο περιβάλλον της μνημειώδους πλατείας του Ναυπλίου, ενώ λίγο πιο πέρα το τζαμί της πόλης αναστηλώνεται.

• Η Πύργα της Θάλασσας αναστασκευάστηκε σχεδόν εκ του μηδενός ως πιστό αντίγραφο του χαμένου πρωτοτύπου με την τάφο και τη γέφυρά της (εικόνα 4). Μια γλυπτή επιγραφή της εποχής του Μοροζίνι και τμήμα της θεμελίωσης είναι τα ελάχιστα αυθεντικά στοιχεία της νέας κατασκευής.

Σε έναν κόσμο όπου η πολυπολιτισμικότητα και η διαφορετικότητα συγκατατούν πλέον οικουμενικές αξίες, τα μνημεία της αρχαιολογικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς αξιολογούνται ή οφείδουν να αξιολογούνται ανεξαρτήτως καταγωγής και εποχής. Η περίπτωση του Ναυπλίου αποδεικνύει ότι οι καιροί αλλάζουν. Μετά την εποχή της απομνημειοποίησης και της μερι-

Εικόνα 4. Η Πύργια της Θάλασσας στο Ναύπλιο μετά την ανακατασκευή της. Φωτ.: Ν. Μπελβιλιάς.

κής ιστορικής κάθαρσης του Ναυπλίου, ζούμε την επαναμνημοποίηση τεκμηρίων του ενετικού και οθωμανικού παρελθόντος. Σύμφωνα με τις τρέχουσες αντιλήψεις, αυτά τα τεκμήρια είναι άξια προς διάσωση και έχουν θέση δίπλα στο ελληνοκλασικό και την κύρια αφήγηση που εκπέμπει το περιβάλλον της πόλης ως πρωτεύουσας της Επανάστασης και πρώτης πρωτεύουσας της χώρας.

Η μνήμη δεν κληρονομείται αυτομάτως. Μεταδίδεται από στόμα σε στόμα και από βράχια σε βράχια, διά των νοητικών, γραπτών, εικονικών (πλέον και ψηφιακών), προφορικών και υλικών ιχνών της, τεκμηρίων ή αφηγήσεων, όπως τα άφησαν οι προηγούμενες γενιές. Η μνήμη μπορεί να υπάξει μόνο όταν οι νέες γενιές την οικειοποιηθούν ξανά. Το ίδιο και τα μνημεία που τη φέρουν. Αλλιώς όλα αυτά αταξιώνονται, φθείρονται, στο τέλος χάνονται.

Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι το μνημείο, ως υλική κιβωτός της μνήμης, είναι δυνατόν να αποκλειστεί, να κάθαρθεί, να επιστρώσει, να χαθεί για πάντα. Κάποιες φορές τα-

έχονται στην ιστορία με γοητευτικό τρόπο, όπως όταν βιώνουμε ευχάριστα ένα ιστορικό αχρεπτόνημα, και έτσι αυτό υιοθετείται από την επόμενη γενιά. Άλλοτε μεταφέρεται με ατομικό τρόπο, λ.χ. ένα αταξιομένο ψηφιαγμένο εγείριο, μόνον προς διατηρητέο. Αυτό σταδιακά απορύπτεται από τη συλλογική συνέδοση και τελικά χάνεται.

Εν τέλει τα μνημεία επιβιώνουν όταν έχουν να μας δηγηθούν κάτι για το παρόν και το μέλλον, όταν δηλαδή γίνονται μνημεία των επόμενων γενιών.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Braudel F. (1998). *Πρωτότυπη ά έξοδ.: 1967-1979). Υλικός πολιτισμός, οικονομία και καταλαλιός, 15ος-18ος αιώνας* (τόμ. 1-2), μτφρ. Φ. Δουκονταειδής, Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγορικής Τραπέζης Ελλάδος.
- Boisheul-Gouffier M.G.F.A. (1782). *Voyage pittoresque de la Grèce*, Paris: J.-I. Haisse (διαθέσιμο επίσης στο https://archive.org/details/gri_33125008279693).
- «Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage» (1972, 16 Νοεμβρίου). Στον ιστοτόπο της UNESCO, <http://whc.unesco.org/en/conventiontext/>
- «International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (Venice Charter 1964)» (1964). Στον ιστοτόπο ICOMOS, https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf
- Κιρκιρτζής Γ. (2015). *Ιστορία και χώρας. Ο γόλος της ανάδειξης και της διαχείρισης ιστορικών μνημείων και τοποθεσιών στη συγχρόση και αναπαράσταση του εθνικού παρελθόντος. Διάδοση αφηγημάτων, ανασκαφική έρευνα, σνηήση και αποκατάσταση μνημείων τον 20ό αιώνα, διδατοική διατριβή*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα.
- Karidis D.N. (2014). *Athens from 1456 to 1920. The Town under the Ottoman Rule and the 19th Century Capital City*, Athens: Archaeopress.
- Legrand E. (1897). *Description des îles de l'Archipel par Chirostrophe Buondelmonti. Version Grecque par un anonyme (publiée d'après le manuscrit du Sénail, avec une traduction française et un commentaire par Émile Legrand)*, Paris: Ernest Leroux.
- Lévy-Strauss C. (2000). *Πρωτότυπη ά έξοδ.: 1955). Θάβεοί τροπικοί*, μτφρ. Β. Νοϊφρου, Αθήνα: Εκδόσεις Χατζηνικολή.
- Αγγόου Μπαίον: *Επιστολές από την Ελλάδα: 1809-1811 και 1823-1824* (1996), μτφρ. Δ. Κούτοββα, επιμ. L.A. Marchand, Αθήνα: Ιδρυόργαμια.